

REDUPLIK: RETORIKEN OCH RETORIKERNA

Flera vänner som har läst mina kommentarer om Anders Sigrells avhandling i *Rhetorica Scandinavica* nr 13 och dennes genmäle i nr 14 känner sig en aning förvirrade och tycker att vi talar förbi varandra. Sigrell själv finner min uppfattning om retorik paradoxal eller motsägelsefull, då jag — som han uttrycker det — varnar för formalisering men samtidigt berömmar Aristoteles klassificeringar och benämningar som värdefulla för retorikens utveckling. Han undrar också om jag inte i själva verket reducerar retorikens perspektiv, när jag talar om att vidga det. Sigrell framhåller upprepade gånger samspelet mellan ethos, patos och logos, men hans genmäle bekräftar min uppfattning om att han är alltför fången i en logocentrisk retorikuppfattning, vilket var huvudpoängen i min granskning av avhandlingen.

Att formalisera är inte detsamma som att skapa begrepp i största allmänhet. Formalisering är en drift att förenkla begreppen så att väsentliga aspekter försvinner och bara det som är entydigt och har skarpa gränser får råda. Det skapar en prokrustesbädd där kroppen ska anpassas till sängen eller en kartografi där terrängen ska anpassas till kartan, inte tvärtom. Byråkrati och blanketthysteri är goda exempel på detta, men det finns också mycken samhällsvetenskap som är lika god kålsupare.

I entydighetens och normaliseringens namn blandar man också ofta ihop det som är allmängiltigt med sådant som är specifikt. Låt mig säga det så att t.o.m. ett barn kan förstå: om någon lär sig att laga pannkakor och därmed tror sig ha

blivit mästerkock, då förstår han inte vad det innebär varken att laga mat eller att laga pannkakor. Ty det finns någonting som pannkake-lagning har gemensamt med matlagning i allmänhet, men likvärdiga är de knappast. Att vara endast specialist och inte ha någon hum om den allmängiltiga bakgrunden gör en automatiskt till sämre specialist. En god specialist behöver insikt i det sammanhang i vilket det enskilda ingår. Ty bra specialist är den som skapar något gott och dugligt inom sitt område. Men perspektivet på det goda kräver en vidare insikt. "Det är inte kocken, utan middagsgästen, som vet vad en god middag innebär", skriver Aristoteles. Vilket torde tolkas som att en god kock måste på något sätt ha erfarenhet av att vara middagsgäst, för att förmå laga en god middag.

Antingen-eller?

Relationen mellan det allmängiltiga och det specifika får dock inte hanteras dikotomiskt och skapa absoluta gränser däremellan. Principen om det uteslutna tredje (vardagligt kallad principen om antingen-eller) genomsyrar många av Sigrells resonemang. Han läser med färgade glasögon vad jag skriver och därför tycker han att jag rör mig med motsägelser.

Den dikotomiserande antingen-eller-principen styr formellogiken och är bara generellt användbar inom klassisk matematik och vid hantering av begrepp som ska betjäna naturvetenskapliga resonemang. Tekniken, i synnerhet datortekniken, kräver också digitalisering. Även

vissa sociala och juridiska avgöranden mellan det som är rätt och det som är fel tvingar, inte utan risker, fram en konstgjord dikotomisering för att överhuvudtaget kunna komma vidare. Men att vissa sektorer av vårt tänkande och handlingsavgörande kräver detta tänkesätt är ingen grund för att använda det generellt. Dogmatism och fundamentalism är två barn av detta tänkande. För retorikens del är det klokare att i stället tillämpa tankeschemat ”å ena sidan – å andra sidan”.

Distinktionen mellan två begrepp som på ett sätt är detsamma och på ett sätt inte, kan hanteras med en metod som återfinns i synekdokefiguren. Det handlar om förmågan att samtidigt se likheter och skillnader mellan två begrepp som ligger på olika generaliseringsnivåer. I annat fall är man en dålig teoretiker, det vill säga man saknar god ”teoretisk praxis”, om Sigrell tillåter denna oxymoron. Att man också måste skilja mellan begrepp som ligger på samma nivå men som har något gemensamt, det vill säga mellan besläktade individer eller undergrupper av samma art, är också självklart. Det är dock den förstnämnda sammanblandningen (den mellan generellt och specifikt) som är oftast förekommande och mest förödande i akademiska sammanhang. Man upphöjer lätt exemplet, med alla sina detaljer, till huvudregel och från en ofullständig induktion drar man slutsatser som är obefogade. Detta är lika fördomsfullt som när man uppfattar invandrare som mer benägna att begå brott än infödda, därför att antalet brottsliga invandrare är relativt större än antalet brottsliga infödda. Poppers falsifikationsprincip torde lända till efterrettelse och försiktighet härvidlag. Inte att undra på att vi har så mycket xenofobi, med tanke på den vördnad för positiv sociologi och statistik som vi lider av. Det finns dessvärre en lika spridd som vilseledande uppfattning om att retorikens specifika sysslobarn är ”det sannolika”, *dóxa*. Att Sigrell i sin avhandling ansluter sig till denna tolkning och missuppfattar Aristoteles tal

om retorik som en diskurs om ”det som kan vara på annat sätt”, är helt uppenbart. Därmed sällar han sig till den stora skara som fallit i den platoniska fällan och bidragit till retorikens vanrykte. Mitt bidrag till det Nordiska retoriksymposiet i Örebro, september 1999, försökte motverka denna villfarelse.¹

Jag brukar tala om *positiva* och *precisiva* distinktioner och tillämpar ofta den senare för att särskilja aspekter utan att särskilja ting. Man behöver varken ge sig logiken i våld eller tycka att den är värdelös. *Suum cuique*. Genom mitt sätt att resonera visar jag att logiska argument — också enligt min mening — behövs, utan att för den skull låta dem överskrida sin giltighetsfär. Det är detta som retoriken lärt mig och jag håller med Sigrell om att filosofin, som ger formellogiken för stor hegemoni, inte är att lita på. Han borde då följa sitt eget råd.

Språkets natur

Vad betyder detta i diskussionen om Sigrells avhandling? Två saker är på tapeten. Låt mig ta dem var för sig.

Att tala om *vissa* retoriska bruk eller uttrycksformer som ”underförstått tal” är detsamma som att underförstått påstå — vilket jag själv bestrider — att det finns tal som inte underförstår någonting.

Det ligger dock i språkets natur att vara ett uttryck för någonting annat än sig självt, det vill säga att underförstå, och det är detta som förklarar ironins möjlighet och även dess nödvändighet. Hela språket bygger på en stor ironi. Om vi lämnar de formaliserade språken — de tautologier som inte syftar till något annat än sig själva och saknar egentlig information — därhän, finns det inga ord som är naturliga och kan bytas ut mot någon entydig verklighet, såvida man inte faller offer för ett autistiskt Kratylossyndrom. Naturvetenskaperna och kvantifierande veten-

1 Bidraget hette ”Verum bonum - Retorik eller Konsten att göra det sanna trovärdigt”.

skaper försöker göra det, vilket kan vara praktiskt för deras ändamål.

Några egentliga "direkta uttryck", uttryck som i sig själva och utan medverkan av en mental handling pekar på något utanför språket, finns inte. Den lärde spanske autodidakten från Cádiz Eduardo Benot², skrev redan före Saussure (och en aning vassare än denne) att tecknets förekomst i allmänhet kräver tre element: det betecknande elementet (*Signifiant*), det som därmed betecknas (*signifié*) och ett mänskligt intellekt som skapar sambandet däremellan (*signification*). Naturliga tecken som rök och eld kräver ett mänskligt förstånd som uppfattar sambandet och får oss att ringa till brandkåren. Ett *språkligt* tecken — säger Benot — kräver emellertid inte ett, utan två intellekt: ett som framställer tecknet och ett annat som uppfattar det som tecken för något. Det är således inte orden som betyder något, vilket vårt metonymiska begär får oss att påstå. Det är människor som betyder (som ger betydelse) åt orden. Med ordet "bord" åsyftar vi någonting annat än ordet "bord", ett föremål som är underförstått genom sedvänja i vårt språkbruk.

Det kan tyckas att jag tar upp självklarheter, men varför indela språkets uttryck i direkta och underförstådda? Att underförståddhet är en språkkonstituerande egenskap hindrar ingen från att studera dess olika former.

Vad det nu handlar om är att skilja mellan, å ena sidan, det som av nödvändighet är ett gemensamt element och, å andra sidan, de olika sätt på vilka detta kommer till uttryck i den ena eller den andra specifika typen av exempel. Matlagningen kommer som sagt till uttryck såväl i pannkakelagningen som i lagningen av gulaschsoppa eller blodpudding. Sigrells undersökning-

2 Benot levde 1822-1907 och blev bl.a. republikansk (anti-monarkist) kongressman under den progressiva perioden som inleddes 1869. Som pedagog hävdade han vad vi nu kallar livslångt lärande. Hans viktigaste verk i tre band heter *Arquitectura de las lenguas*, utg. i Madrid 1889.

ar av *vissa former* av underförståddhet är nog givande och värdefulla, bara man inte drar för långtgående slutsatser och låter läsaren tro att vissa betydelser är underförstådda men inte andra eller att det underförstådda omfattar drag som bara finns i några specifika fall. Sedan må det vara hänt att vissa former av underförståddhet är mer sofistikerade och att det möjligen kan talas om flera nivåer på underförståddhet. Min tes är att all språklig betydelse är, i någon form, underförstådd. Annars tappar man bort något som ligger i språkets väsen och därmed missuppfattar vad språk är.

Att Sigrell inte är ensam bland retorikteoretikerna om att uppfatta det underförstådda som något accidentellt (ej väsentligt) i språket, gör inte mitt tillrättaläggande mindre angeläget. Man kan bara hävda vad Sigrell utgår ifrån om man förfäktar en *objektivistisk* språkuppfattning, en uppfattning som utgår ifrån att språket fungerar som en absolut korrespondens eller som en avbild av en utomspråklig, omtalad verklighet. Man kommer att tänka på skillnaden mellan den första och den andra Wittgenstein. Den första kan passa bra (som metod) i rent objektiva faktaförhållanden av naturvetenskaplig typ, i fastställande av det som "inte kan vara på annat sätt". Men i det som "kan vara på annat sätt" blir begreppen och orden själva en del av den verklighet vi hanterar och oskiljaktiga därifrån. Därav paradoxen. Om språk förstås som handling och orden är dess instrument, då får man också ett annat perspektiv på retorik som, utan att behöva strida mot objektivismen, förklarar något som objektivismen själv inte kan förklara eller ens förstå.

Reduktionism

Härmed har jag övergått till vår diskussions andra huvudfråga, frågan om vilken retorikuppfattning som är reduktionistisk, Sigrells eller min.

Det är för all del tillåtet att ägna sig åt en objektivismbaserad retorik, bara man erkänner

det öppret och inte försöker förbjuda en retorik-teori som överskrider objektivismen och som söker en vidare förklaring på retorikfenomenen.

Reduktionismen fördjupar inte, den bara förbjuder. Men, av någon underlig anledning, känner sig alla som synekdochiskt vill begränsa retoriken till en av sina former hotade av utslutning. De anklagar andra för den behandling som de själva gör sig skyldiga till. Så går det till när man dyrkar den utslutna tredjes princip. Positivisterna kan inte godta hermeneutiken och anklagar hermeneutikerna för att förvägra positivismen allt värde. Men att förneka positivismens *absoluta* värde är helt förenligt med att godta dess *relativa* värde. En hermeneutiker som inte erkänner att positivismen har sin tillämpning inom vissa former av förståelse blir i och med detta positivist och därmed ingen hermeneutiker. Det är sådant som i Sigrells öron låter paradoxalt.

Frestelsen att reducera allmän retorikvetenskap till en specifik form av retorik har lett till att retoriska studier och analyser av skriftliga texter upphöjs genom *antonomasi* (som är en form av synekdoke³) till den enda godtagbara retoriken. En annan form av reduktionism är att uppfatta retorik som enbart en manipulationens konst. Och samma typ av reduktionism kommer till uttryck i uppfattningen om retoriken som konsten att övertyga. Det är sant att många uttalanden och diskurser drivs av ett behov att övertyga eller övertala. Men övertygelsesdriften är något som retoriken delar med andra typer av handlingar⁴, samtidigt som många språkliga diskurser syftar till att *reda ut*, *uppvisa*, *föreslå*, etc., inte att övertyga någon särskild. I samma spår ligger

3 Benämningen "antonomasi" finns knappast i svenskan (vad detta nu kan betyda) och dess beskrivning i retorikböckerna uppfattas ganska annorlunda i jämförelse med sydeuropeiska språk. Erfarenheten visar att ett språk saknar begrepp för sådant som man aldrig uppmärksammat.

4 Quintilianus för ett ingående resonemang om konsten att övertyga och dess tvivelaktiga samband med retoriken i III boken, XV kap. av hans *Institutionis oratoriae* 1:a band.

uppfattningen att retorikens studieobjekt är den enskilde talarens diskurs inför en publik, vilket utestänger alla former av samtal där flera talar med varandra och där ofta ingen försöker övertyga någon särskild utan bara utbyter tankar och erfarenheter. Vad alla, och var och en, i många fall försöker, är att gemensamt komma fram till en övertygande uppfattning. Men att "komma fram till en övertygande uppfattning" är, vid närmare eftertanke, inte detsamma som att "övertyga någon". Om retoriken vore "konsten att övertyga", förblir många former av talhandlingar utslutna ur retorikens granskning, vilket är besynnerligt.

Övertygandet förklarar inte vad retorik innebär, men retoriken bör kunna förklara varför vissa diskurser är övertygande. Det gäller, än en gång, att inte förväxla orsak och verkan eller allmänt och specifikt. Övertygelsen är ett i vissa talsituationer konstaterbart faktum som kan få sin förklaring i en mer allmän teori om vad mänsklig förmåga att uttrycka sig i språkliga former kan lära. Välbyggda allmänna teorier har till funktion att skänka en förklaringsgrund åt de specifika områden inom vilka den allmänna teorin kommer till uttryck. Teoretiskt tänkande, när det är som bäst, innebär att kunna skilja mellan det allmängiltiga och det specifika utan att låta några aspekter åka hiss däremellan.

Retorik visar sig då vara en mycket stor och rik kunskapsfamilj i vilken döttrarna mår bra av att ha en stark och klok moder. Att i emancipativt syfte slå ihjäl modern är riskabelt och kan knappast gynna döttrarnas trygga fortlevnad. Jag förfäktar således behovet av en *allmän retorik-teori* som kan fördjupa och förklara de olika retorikforskningsområden som finns, på samma sätt som Saussure förordade en allmän semiotik som en övergripande teckenteori.

Metafor & metonymi

Låt mig exemplifiera det sagda med en av retorikens traditionellt viktigaste studieområden:

teorin om troperna eller om Metafor och Metonymi.

När man nöjer sig med att bara beskriva en metafor som ett ord som har ersatt ett annat, och menar att det ersatta ordet var ett direkt och naturligt uttryck för det åsyftade fenomenet, då begår man samma reduktionism som i Sigrells uppfattning om det underförstådda. Metaforen är också en form av underförståddhet som påstås ersätta ett språkligt uttryck som inte var underförstått.

Den vanliga metaforuppfattningen tar det valda ordet som utgångspunkt och ser metaforen som produkt av ett ordbyte. Hur det kan vara möjligt att byta ett direkt uttryck med ett annat mindre direkt utan att betydelsen förändras, är något vars förklaring blir svår i denna metaforteori, trots tappra försök.

Att förklara hur ett uttryck kan bytas mot ett annat måste söka sin egentliga förklaring i hur ordet ursprungligen bildas. Metaforen blir då inget uttrycksbyte utan ett uttrycksval överhuvudtaget (byte eller ej). Om vi saknade förståelse att välja ord skulle vi knappast ha möjlighet att byta det. Katakresen och de så kallade döda metaforerna (när dog de förresten?) visar vägen till en psykolingvistisk förståelse av vad troperna innebär. Metaforen finns redan i språkets uppkomst, inte i ett byte. "Med tanken ordet föds på mannens läppar", säger könsreduktionisten Tegnér, för vilken kvinnor tydligen inte räknas. Det är i detta ordskapande man ska söka metaforfenomenets ursprung.

När Aristoteles använde ordet "metafor" tycktes han därmed beteckna vad vi idag menar med både metafor och metonymi. Vi har, till att börja med, begått en synekdoke med det aristoteliska begreppet. "Metafor" på grekiska ska inte översättas med "metafor" på svenska. Det heter i stället "trop". Ordets gestalt lurar översättarna. Med tropbegreppet skiljer vi sedan metaforen från metonymin som om det handlade om två skilda och parallella sätt att välja ord. Återigen, genom att skilja *positivt* och inte bara *precisivt*, nu

mellan metafor och metonymi, har vi gjort oss en björntjänst och lyckats fördunkla en riktig insikt.

Det har emellertid också uppstått en annan och viktigare förändring i användningen av metaforbegreppet som vi har svårare att lägga märke till. Metafor är för oss namnet på *ett ord* som är resultat av en tankehandling, men ordet "metafor" betecknade från början själva handlingen, inte dess resultat, överföringen och inte det överförda. Att låta handlingens namn överföras på dess resultat är att begå vad vi kallar en metonymi. Metonymier förekommer ständigt i vårt språk men de är svårfångade. Med ordet "köp", som uppkommer genom handlingen att köpa, betecknar vi det paket som vi bär med oss när handlingen är slutförd. En sak är att tala om metonymi, en annan att lägga märke till när den uppstår.

För Aristoteles var metaforen inte namnet på ett ord utan namnet på en handling som bestod i att, på vissa grunder, ersätta ett uttryck med ett annat. *Metafor* betydde ordagrant "överföring" och *metonymi*, också ordagrant, "namnbyte". Varje byte innebär dock ett val. Ett ordbyte förutsätter att det finns ett första val av ord, själva ordbildningen. Om vi övergår från en stilistisk till en psykolingvistisk förståelse av vad ordbildning och ordval innebär, visar sig paret metafor/metonymi som två oskiljaktiga och komplementära aspekter av den psykolingvistiska mekanismen som skapar uttryck. Uttryck skapas genom samverkan av två sätt att handla: ett sökande och ett val. Man kan tala om ett dynamiskt moment (det sökande momentet) och ett väljande moment (det namngivande). Vi rör oss snabbt genom det förråd av uttryck som kan användas för att säga det vi vill och vi bestämmer oss genom att välja ett uttryck och offentliggöra det i till exempel tal⁵. Detta sker så fort att vi sällan hinner reflektera över det medan vi talar. Vi lägger bättre märke till det när vi skriver. Valet blir empiriskt

5 En fråga väcks här: är gester metaforer? Jag bara undrar.

påtagligt genom att uttryckas. Sökandet där-
emot noteras sällan i talspråket även om vi
ibland dröjer mellan flera uttryck till dess vi fast-
nar för ett. "Man söker ord", heter det.

Vid närmare eftertanke blir metaforen och
metonymin positivt oskiljaktiga. En metafor är
enligt vanlig retorik ett uttryck som ersätter ett
annat, men metafor innebar från början *att* välja
ord, inte *det* valda ordet. När vi kallar det valda
ordet "metafor" begår vi en metonymi, vi byter
handlingen (att välja) med dess resultat (det
valda ordet). Det är ganska lätt att finna en
grundläggande psykologisk förklaring för
tropfenomenet genom att låta metonymin stå för
det sökande momentet som rör sig mellan nära-
liggande uttryck på jakt efter det mest adekvata,
medan metaforen får stå för det slutgiltiga valet
vars resultat kommer till uttryck i talet eller skrif-
ten. Att kalla ett uttryck för metonymi är också
att begå en annan metonymi än det vi åsyftar
med ordet. Bytet resulterar även då i ett ordval,
en handling som kan kallas metaforisk, även om
vi kallar själva resultatet metonymi.

När retorikhandböcker försöker skilja mellan
metafor och metonymi genom att säga att den
första bygger på likhet och den andra på närhet,
vad är "likhet" och "närhet" annat än metaforiska
uttryck? Varför ska likheten inte kunna uppfattas
som en semantisk närhet, vilket skulle göra alla
metaforer till ett slags metonymier. Nog är det
klokt att skilja mellan metafor och metonymi,
men kanske inte genom det kriteriet som den
litterära retoriken använder.

Filosofins svek

Retorikens tropteori bottnar så i en genuin kun-
skapsteori som filosoferna aldrig haft den minsta
aning om. Filosofin gör anspråk på att vara kun-
skapens kunskap och reflektionens reflektion
men tar oreflekterat det mest grundläggande
och primära för givet. Trots att uppmärksam-
heten på språket aktualiserats i modern filosofi,
fastnar filosoferna i orden och ser inte det meto-
nymiska begäret som styr tänkandet genom att
ständigt förväxla handlingar med deras resultat
eller produkt. Endast ett fåtal filosofer, till exem-
pel Nietzsche, har sett hur retorikteori och kun-
skapsteori hänger samman. Det finns en meto-
nymisk drift till förtingligande i vår teknomentala
kultur som Walter J. Ong satt i samband med
alfabetets och skriftens införande, även om han
inte upptäckt den metonymiska driften däri.

Inte heller retorikerna har hittills insett
sprängkraften i det metonymiska fenomenet.
Det är svårt att lyfta sig själv i håret eller att blåsa
upp en ballong inifrån. Det skapar, som Sigrell
säger, paradoxer. Men utan att ställa sig i para-
doxens mitt förstår man aldrig vad språk är. En
allmän retorikteori stör inte sedvanliga trop-
studier och klassifikationer à la Lausberg. Tvärt-
om, den bidrar till en djupare förståelse av hur
dessa former av ordval efter olika principer kan
komma sig.

José Luis Ramírez